

■ Obchody 30. rocznicy upadku Muru Berlińskiego – okazja do spojrzenia wstecz i w przyszłość

Maria Wagińska-Marzec

Nieodłącznym elementem trudnej historii powojennych Niemiec był istniejący przez ponad 50 lat (1961-1989) Mur Berliński o długości ok. 160 km. Oddzielał on Berlin Wschodni od Zachodniego i miał powstrzymać rosnącą falę ucieczek z NRD na Zachód. Rozwój wydarzeń w byłej NRD określanych „pokojową rewolucją”, które doprowadziły do zburzenia Muru 9 listopada 1989 r. i uutorowały drogę do zjednoczenia obu państw niemieckich, sprawił, że upadek Muru jest uznawany za jedno z najważniejszych wydarzeń w powojennej historii Niemiec, za symbol tragicznych losów mieszkańców podzielonej przez wiele lat stolicy, a także symbol upadku starego i początku nowego ładu w Niemczech i Europie. Toteż kolejne rocznice, a zwłaszcza okrągłe, są obchodzone w całym kraju, a przede wszystkim w Berlinie bardzo uroczystie. Tak było również i tym razem, w 30-lecie obalenia Muru.

Tegoroczne obchody nie przebiegały jednak wyłącznie w nastroju euforii, jak to miało miejsce tuż po upadku Muru, ale towarzyszyła im bardziej pogłębiona refleksja na temat skutków i efektów zjednoczenia oraz przebiegu procesu jednoczenia i spajania się obu społeczeństw. W wielu debatach nie zabrakło też trudnych pytań. Nadal bowiem, mimo iż od upadku Muru minęło już 30 lat, różnice między wschodnią a zachodnią częścią Niemiec są wyraźnie widoczne. Często powtarzały się pytania: Czy rzeczywiście jesteśmy dzisiaj *jednym* krajem (*ein Land*)? Czy też nadal istnieje jakiś niewidzialny mur? Czy może jesteśmy dzisiaj bardziej podzieleni niż kiedykolwiek dotąd? A jeśli to prawda, to co jest tego powodem? I wzdłuż jakich linii przebiegają nowe podziały? Czy nadal chodzi o podział na Wschód-Zachód, czy też może raczej bieguny te plasują się na linii: miasto-wieś, młodzi-starzy, biedni-bogaci, postępowi-konserwatywni, przybysze-rdzenni mieszkańcy, czy też chrześcijanie-wyznawcy islamu? Jaką rolę odgrywa temat

Redakcja:

Radosław Grodzki
Jacek Kubera
(redaktor naczelny)
Piotr Kubiak
Krzysztof Malinowski

Korekta:

Hanna Różanek

Nr 41(415)/2019
05.12.19

ISSN 2450-5080

Biuletyny dostępne
także dzięki:
NEWSLETTER IZ
FACEBOOK
SCRIBD
LINKEDIN
TWITTER

migracji w kontekście spójności społeczeństwa w Niemczech? I wreszcie: jak można pogłębić jedność kraju? Na te pytania trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź; kwestie te są jednak publicznie sygnalizowane i dyskutowane; były też przedmiotem refleksji podczas obchodów jubileuszowych.

Udział polityków

Głównym miejscem upamiętniania historii i ofiar Muru (ok. 140 osób straciło życie) jest *Gedenkstätte Berliner Mauer* w centrum Berlina przy Bernauer Straße, obejmujące obszar ok. 1,4 km dawnego pasa granicznego. Praca ośrodka jest dotowana z budżetu Urzędu Pełnomocnika rządu federalnego ds. kultury i mediów (*BKM*) jako wyraz „historycznej odpowiedzialności”, aby wiedza o tym rozdziale niemieckiej historii nie uległa zapomnieniu.

W uroczystościach z okazji 30. rocznicy upadku Muru nie zabrakło czołowych polityków RFN: prezydenta RFN Franka-Waltera Steinmeiera, kanclerz Angeli Merkel, burmistrza Berlina Michaela Müllera oraz minister stanu ds. kultury Moniki Grütters. W swych przemówieniach odnosili się oni z jednej strony do przeszłości, wskazując na znaczenie i rolę tamtych historycznych wydarzeń dla dzisiejszych Niemiec, a z drugiej nawiązywali do teraźniejszości i współczesnych zjawisk społeczno-politycznych, traktując tamto przestanie jako swoiste memento dla czasów obecnych.

Prezydent Steinmeier witając tłumy berlińczyków przed Bramą Brandenburską podczas głównej uroczystości 9 listopada 2019 w., przypomniał, że przez długi czas Brama była symbolem podziału kraju; dzisiaj natomiast jest „symbolem jedności i wolności – symbolem silnego kraju i otwartego na świat miasta” [„Feier am Brandenburger Tor zu 30 Jahren Mauerfall”, 9.11.2019, [link](#)]. Wielokrotnie powtórzył też, że upadek Muru nie dokonał się łatwo; przyczyniła się do tego odwaga ludzi w dawnej NRD, którzy „napisali historię: historię demokracji, historię świata”. I za to jesteśmy im, nawet teraz po 30 latach, nie dość wystarczająco wdzięczni. W dalszej kolejności podziękował też ludziom w krajach Europy wschodniej (kierując te słowa pod adresem „przyjaciół” w Polsce, w Czechach, na Węgrzech i Słowacji), którzy przyczynili się do tego, że Mur zaczął się chwiać. Upadek Muru – przypomniał też – był możliwy dzięki nowej polityce Moskwy, polityce odprężenia prowadzonej przez Michaiła Gorbaczowa. Nie zabrakło też podziękowań skierowanych do Ameryki, poprzez przywołanie szczególnie prezydenta Ronalda Regana, który podczas wizyty w Berlinie w 1987 r. wypowiedział znamienne słowa: „Tear down this wall”; tamtej Ameryce – mówił Steinmeier – mają Niemcy „wiele do zawdzięczenia”. I takiej Ameryki – jako partnera pozwalającego traktować się nawzajem z respektem, jako partnera występującego w obronie demokracji i wolności, przeciwko narodowym egoizmom – życzyłby sobie również w przyszłości [jw.]. Steinmeier przypomniał też, że zjednoczenie Niemiec nie dokonałoby się tak łatwo, gdyby nie fakt, że kraje sąsiadujące z Niemcami w całej Europie, pomimo wszystkich nieszczęść, jakich z ich strony doznały, nie obawiały się obdarzyć Niemców „nowym zaufaniem”.

Podczas uroczystości jubileuszowych Steinmeier udał się też wraz z prezydentami: Polski (Andrzej Duda), Węgier (János Áder), Słowacji (Zuzana Čaputová) i Czech (Miloš

Zeman) pod pomnik upamiętniający wkład państw Grupy Wyszehradzkiej w obalenie Muru. Pomnik ten (autorstwa rzeźbiarza Hansa Joachima Albrechta z Krefeld, wykonany ze stali nierdzewnej) znajduje się przed Domem Opieki Łazarza (*Lazarus-Haus*) w pobliżu centralnego Miejsca Pamięci Muru (*Mauer-Gedenkstätte*) przy Bernauer Straße; powstał on dzięki prywatnej fundacji *Adalbert-Stiftung*. „Bez odwagi i umiłowania wolności Polaków i Węgrów, Czechów i Słowaków, pokojowe rewolucje w Europie Wschodniej i jedność Niemiec nie byłyby możliwe” – mówił prezydent Steinmeier.

Obecny na uroczystościach burmistrz Berlina Michael Müller wspominając ofiary dyktatury NRD i osoby, które walczyły o wolność, zauważył, iż populisci, którzy szerzą nienawiść i nagonkę [przeciwko obcym] atakują z pełną premedytacją „nasze wartości”. „Nie powinniśmy im na to pozwolić – apelował stanowczo – ale powinniśmy zdecydowanie bronić naszych wartości” [„Müller ruft Engagement für Werte der Demokratie auf”, „Berliner Morgenpost”, 9.11.2019]. Zwracał przy okazji uwagę na fakt, jakim niebywałym szczęściem jest móc żyć w wolnym, demokratycznym kraju. Oddając cześć wszystkim, którzy w NRD wspólnie „podnieśli głos”, zaznaczył, że: „Pokojowa rewolucja była niewiarygodnym osiągnięciem, które wymagało ogromnej odwagi” [jw.]. Do współczesnych wyzwań nawiązał też dyrektor fundacji *Stiftung Berliner-Mauer* Axel Klausmeier, który przypomniał, że „Pokojowa rewolucja oznacza przede wszystkim odpowiedzialność, praktykowanie tolerancji, przestrzeganie i obronę demokracji i praw człowieka, a także wypełnienie życiem marzenia o zjednoczonej Europie. Kanclerz Merkel zwróciła uwagę podczas dyskusji panelowej w Pałacu Łez (*Tränenpalast*) w Berlinie, jak ważna jest działalność Miejsc Pamięci dla przepracowania dyktatury *SED*. Kanclerz Merkel uczestniczyła też w nabożeństwie w Kaplicy Pojednania (*Kapelle der Versöhnung*).

Minister stanu ds. kultury Monika Grütters, biorąc udział w „Festiwalu bez Granic” („Festival Grenzlos”) zorganizowanym w Miejscu Pamięci Marienborn (*Gedenkstätte Marienborn*), które powstało w 1996 r. dla upamiętnienia podziału Niemiec, nazwała wydarzenia sprzed 30 laty „najszcześniejszymi godzinami naszej historii demokracji” [Gedenken als Anerkennung von Lebensleistungen, 8.11.2019, [link](#)]. Ważne słowa padły też z jej strony podczas spotkania w *Tränenpalast*. Podkreślając znaczenie jubileuszu wskazała, iż przywoływanie pamięci o „pokojowej rewolucji” jest w równym stopniu wspomnianiem o charakterze „ostrzegającym, co motywującym”; pokazuje bowiem, że demokracja nie jest w żadnym razie „prezenterem”, ale jest pewnym „osiągnięciem” (zdobyczą). Pamięć o bezprawiu reżimu *SED* należy rozumieć jako apel, że państwo nie może dopuścić do szerzenia opinii populistycznych, godzących w demokrację. Grütters zaznaczyła, że ma świadomość tego, iż „nie każde marzenie roku 1989 się spełniło” i że niejedne nadzieje przyniosły gorzkie rozczarowanie. Rutyna dnia codziennego, struktura społeczna, uznanie kwalifikacji zawodowych, zapewnienie pewnego miejsca pracy oraz wiele wcześniej obowiązujących wartości i oczywistości, wszystko to – mówiła – w życiu wielu ludzi się rozpadło; mówiąc krótko – utracili oni swą „ojczyznę i tożsamość” [jw.] Minister Grütters przyznała, że wysiłki związane ze zjednoczeniem Niemiec doszły do granic tego, co da się osiągnąć. Wymagają one gotowości do zmian wykraczających daleko poza miarę możliwości przeciętnego człowieka. Powoduje to, że niektórzy obywatele w Niemczech wschodnich natrafiają na granice, jakich nie są w stanie samodzielnie pokonać.

Uroczystości jubileuszowe

Jubileusz miał przede wszystkim bardzo bogatą oprawę artystyczną; uświetniły go liczne wydarzenia i imprezy na terenie całego miasta. W centrum uwagi znalazły się w większym stopniu niż miało to miejsce w latach poprzednich oryginalne miejsca związane ze scenografią wydarzeń pokojowej rewolucji z 1989/1990 roku, miejsca znaczące z punktu widzenia historii Muru, w tym punkty dawnych przejść granicznych.

Chcąc uwypuklić znaczenie 30. rocznicy upadku Muru i upamiętnić zaangażowanie wielu mieszkańców byłej NRD na rzecz wolności, organizatorzy postanowili urządzić tydzień festiwalowy (*Festivalwoche*). W dniach od 4 do 10 listopada 2019 r. Berlin stał się zatem widownią licznych uroczystości i wydarzeń o charakterze historyczno-artystycznym; ogółem odbyło się ok. 200 różnego rodzaju imprez. Wystawy na wolnym powietrzu były czynne całą dobę. Oprócz tego odbywały się liczne koncerty zarówno muzyki klasycznej, jak też rozrywkowej (pop, punk, blues, rock); miały miejsce spektakle teatralne, wieczory autorskie, spotkania dyskusyjne, warsztaty, instalacje, performance, projekcje video na budynkach miasta w technice 3D, spotkania poetyckie i in. Pełen program imprez był dostępny na stronie internetowej: www.mauerfall30.berlin. Intencją organizatorów tygodnia festiwalowego było umożliwienie mieszkańcom Berlina włączenia się w rozmaity sposób w uroczystości jubileuszowe i aktywny udział w nich; chodziło o wspólne świętowanie, wspomnianie i dyskusowanie tak o przeszłości, jak też teraźniejszości.

Wystawy na wolnym powietrzu: 7 dni – 7 miejsc

Pod takim hasłem skonstruowano główne założenia programowe festiwalu, których myślą przewodnią było upamiętnienie wydarzeń, które doprowadziły ostatecznie do upadku dyktatury *SED* i zjednoczenia obu państw niemieckich. Chodziło o to, by wokół siedmiu znaczących dla tamtego czasu miejsc osnuć opowieść o formowaniu się opozycji i przebiegu protestów społecznych aż po demokratyczny przełom w NRD.

W kluczowych dla pokojowej rewolucji i upadku Muru, historycznych miejscach (*Gethsemanerkirche, Alexanderplatz, Brandenburger Tor, Kurfürstendamm, Stasi-Zentrale, Schlossplatz i East Side Gallery*) zaprezentowano 7 wystaw na wolnym powietrzu (*Open-Air-Ausstellungen*), które „opowiadały” historię wydarzeń, jakie się wówczas rozgrywały, i odtwarzały najważniejsze etapy obalania reżimu *SED*. Wystawy te nie tylko przenosiły współczesnych mieszkańców Berlina w tamten czas i oddawały towarzyszącą im atmosferę, ale kierowały też spojrzenie na przyczyny i skutki pokojowej rewolucji. Dzięki ogromnym rozmiarom projekcji video w technice 3D (na które składały się materiały filmowo-zdjęciowe, a także wielkich formatów plakaty i instalacje dźwiękowe) można się było przenieść w czasy przełomu 1989/1990. Uwidoczniono na nich także nie uwzględniane dotąd perspektywy. Przywołano głosy tych, którzy byli aktorami tamtych wydarzeń: działaczy na rzecz praw obywatelskich, pastorów, dziennikarzy, a wśród nich także tych, którzy przekazywali relacje dla mediów zachodnich.

Chciano w ten sposób przypomnieć o odwadze tych, którzy przeciwstawili się dyktaturze i przyczynili się do demokratycznych przemian. Przywołując pamięć o wolności,

o którą wtedy walczono, chciano, aby 30. rocznica upadku Muru stała się okazją, by oddać cześć ofiarom dyktatury SED, a także by otwarcie i krytycznie dyskutować o teraźniejszości i przyszłości i „wspólnie stawić czoło wyzwaniom obecnego czasu.

Imprezy towarzyszące

Koncert przy Bramie Brandenburskiej. Punktem kulminacyjnym obchodów jubileuszowych był wielki koncert zorganizowany 9 listopada 2019 r, dokładnie w 30. rocznicę obalenia Muru, jaki odbył się przed Bramą Brandenburską. Wzięto w nim udział wielu artystów z Niemiec i z zagranicy. Wśród wykonawców znalazła się jedna z czołowych orkiestr symfonicznych Berlina *Staatskapelle Berlin*, która pod batutą światowej sławy dyrygenta i pianisty Daniela Barenboima zagrała V Symfonię Ludwiga van Beethovena. W czasie koncertu zaprezentowano również muzykę rozrywkową. Prezentacje muzyczne były przeplatane wypowiedziami osób uczestniczących w wydarzeniach sprzed 30 laty. Koncert (a w zasadzie sceniczne show) trwający ponad 5 godzin (17.30-22.00) przyciągnął tłumy mieszkańców Berlina w różnym wieku; ludzie zgromadzili się nie tylko na placu przed Bramą, ale też wzdłuż całej alei 17. Juni Strasse. W części finałowej DJ i producent muzyczny WestBam (wł. Maximilian Lenz) poprowadził „Europejską Noc Klubową” („Europäische Clubnacht”), która przeniosła się do 27 klubów na terenie Berlina.

„*Visions in Motion*”. Jedną z oryginalnych form upamiętnienia jubileuszu 30-lecia upadku Muru stał się projekt artystyczny „Visions in Motion” (Wizje w ruchu). To instalacja artystyczna, której pomysłodawcą był amerykański artysta Patric Shearn z Los Angeles. Zgodnie z ideą autora na niebie nad placem przed Bramą Brandenburską i ulicą 17. Juni Strasse powiewało w okresie od 4 do 10 listopada 2019 r. ok. 30 tys. kartek wyrażających pewne przesłania (*Botschaften*) Berlińczyków – ich życzenia, nadzieje i marzenia; zostały one wykonane podczas warsztatów, rozmaitych akcji w szkołach, kościołach, na ulicach.

Instalacja świetlna na Sprewie. Należy wspomnieć jeszcze o ciekawej instalacji świetlnej, jaką w pobliżu *East Side Gallery* przedstawił artysta Rainer Walter Gottemeier. Twórca zainstalował na Sprewie, na osi o długości ok. 150 m, świecące boje sygnałowe w kształcie słupka i kuli (*Stab- und Signalbojen*). Pływające neonowe słupki (50 sztuk) i liczne migające lampy sygnałowe oraz ich odbicia w wodzie symbolizowały, zgodnie z założeniem autora, dawną linię graniczną biegnącą między Kreuzbergiem (Berlin Zachodni) a Friedrichshain (Berlin Wschodni). Ta instalacja świetlna („Was hier jetzt ist, was hier einst war”) była najlepiej widoczna od strony *East Side Gallery*.

Gmach Parlamentu. Wielka wystawa przedstawiająca historię Muru i podziału miasta, obejmująca 115 fotografii, została zaprezentowana na wolnym powietrzu przed gmachem parlamentu krajowego w Berlinie (*Berliner Abgeordnetenhaus*). Gmach ten był ongiś siedzibą Landtagu Pruskiego, a od 1993 r. jest siedzibą parlamentu. Budynek, znajdujący się w okresie podziału Niemiec we wschodniej części miasta (w czasach NRD mieściła się w nim państwowa komisja planowania), był w szczególny sposób „naznaczony” historią Muru, który przebiegał tuż obok, oddzielając go od położonego zaledwie kilkanaście metrów dalej budynku *Martin-Gropius-Bau*, w zachodniej części Berlina.

Podczas otwarcia wystawy przewodniczący parlamentu Ralf Wieland przypomniał, iż Mur odcisnął swe piętno również na historii tego gmachu: „Przez dziesiątki lat był on niemal niedostępnym i prawie zapomnianym miejscem w obszarze granicznym między Wschodem a Zachodem” [„Abgeordnetenhaus erinnert mit Ausstellung an Mauerfall”, „Berliner Morgenpost”, 18.09.2019]. Większość fotografii znajdujących się na wystawie przedstawiała gmach parlamentu w kontekście Muru, pas śmierci, wieże strażnicze w okresie 1961-1990. Zdjęcia pochodziły z archiwów i od profesjonalnych fotografów; niektóre zostały udostępnione przez osoby prywatne. Wystawę uzupełniono wycinkami z prywatnej korespondencji, które unaoczniały, jak głęboko mieszkańcy Berlina Wschodniego i Zachodniego odczuwali indywidualnie ów podział. Była to już druga wystawa fotograficzna zorganizowana na ten temat (pierwsza miała miejsce w połowie września br.), którą można było oglądać do 20 listopada 2019 r. Oprócz niej na zewnątrz gmachu odbyło się też wiele innych wydarzeń upamiętniających 30. rocznicę upadku Muru, a wewnątrz budynku m.in. spotkania dyskusyjne, warsztaty, pokazy filmów.

Martin-Gropius-Bau. „Przekraczanie muru” („Durch Mauern gehen”) było tematem wystawy zorganizowanej w *Martin-Gropius-Bau* w okresie od 12 września 2019 r. do 12 stycznia 2020 r. Współcześni twórcy zaprezentowali na niej dzieła, które ukazują temat odgraniczania, podziałów, wytyczania granic, tworzenia barier. Artyści wyrazili swe wizje w różnej formie (poprzez rzeźby, instalacje video, projekcje świetlne *etc.*). Chcieli w nich pokazać, jak układa się współzycie między ludźmi w podzielonych społeczeństwach; starali się unaocznic psychiczne i fizyczne skutki podziału odciskające piętno na życiu pojedynczego człowieka. Instalacje odzwierciedlały kruchą równowagę, jaką stanowią tworzone przez ludzi bariery. Na wystawie pokazano dzieła takich artystów, jak: Jose Dávila, Mona Hatoum, Nadia Kaabi-Linke, Christian Odzuck, Regina Silveria i in.

Bröhan-Museum uczciło 30. rocznicę upadku Muru wystawą fotografii Stefana Mosesa zatytułowaną „Abschied und Anfang. Ostdeutsche Porträts (1989-1990). Jest to wybór fotografii znanego artysty wschodnioniemieckiego, który po upadku Muru postanowił uwiecznić twarze mieszkańców byłej NRD, tworząc kolekcję portretów. Utrwalając w migawce aparatu ich twarze uznał, że nigdy więcej nie będą one tak otwarte i pełne oczekiwania, jak właśnie w tym momencie. Dla niego oznaczało to: „Ujęcie chwili pewnego przełomu”, które po kilku latach stało się „historycznym protokołem”.

Glinicker Brücke. Główna uroczystość kraju Brandenburgii upamiętniająca upadek Muru miała miejsce na moście *Glinicker Brücke*. Jest to jedno z najbardziej symbolicznych miejsc otwarcia granicy dla Brandenburgii i kraju Berlin. Most został otwarty dla ruchu granicznego 10 listopada 1989 r. o godz. 18.00.

Inne formy. Młodym ludziom dano możliwość zapoznania się i przeżycia tamtej historii w formie wirtualnej; stworzono w tym celu specjalną aplikację on-line: App MauAR, która pozwalała prześledzić historię Muru na smartfonie lub tablecie. Oprócz tego można było odtworzyć historię Muru poprzez specjalny QR-Code, aktywując Facebook-Messengera w historycznych miejscach.

Ponadto młodzież włączyła się kreatywnie w program jubileuszu, tworząc własny projekt filmowy „Aus Mut gemacht”, którego głównym tematem była odwaga; uczniowie klas szkolnych próbowali w nim odpowiedzieć na pytania, które zarówno wtedy, jak i obecnie wciąż są aktualne: np. czym jest odwaga, co ona oznacza? Gdzie

powstają mury i ile potrzeba odwagi, by się im przeciwstawić? Stworzono w ten sposób nagrania video, zawierające indywidualne wypowiedzi młodych ludzi na ten temat; niektóre z nich zostały zaprezentowane w trakcie tygodnia festiwalowego, w pawilonie przy Alexanderplatz.

Powyższe przykłady imprez towarzyszących obchodom upamiętniania 30. rocznicy obalenia Muru Berlińskiego ilustrują jedynie pewien wycinek całego spektrum rozmaitych akcji i form prezentacji. Jedną z nich było np. zatknięcie białych róż na pozostałościach tylnego muru (*Hinterlandmauer*) (który dobudowano 15 czerwca 1962 r. w celu utrudnienia ucieczek na Zachód), jako znak pamięci o ofiarach, które utraciły na nim życie.

Wnioski

1. Obchodom 30. rocznicy zburzenia Muru nadano wysoką rangę; przygotowano w tym celu bogaty program tygodniowego festiwalu, stwarzając możliwość uczestniczenia w świętowaniu możliwie jak największej liczbie osób.
2. Program festiwalu był bardzo różnorodny, dostosowany do różnych zainteresowań i grup wiekowych; na terenie Berlina i okolicy odbyło się ponad 200 różnego rodzaju imprez artystycznych, m.in. spotkania dyskusyjne, koncerty, wystawy, warsztaty, instalacje artystyczne, performance, wieczory poetyckie, projekcje video 3D, pokazy filmowe.
3. Punkt ciężkości położono na przypomnienie historii Muru i pokojowej rewolucji 1989/1990 roku, którą „opowiedziano” w formie wystaw na wolnym powietrzu w siedmiu znaczących dla jej rozwoju miejscach.
4. Czołowi politycy RFN uczestniczący w uroczystościach jubileuszowych nawiązywali w swych wystąpieniach do przeszłości, podkreślając znaczenie upadku Muru i pokojowej rewolucji nie tylko dla Niemiec, ale i Europy; prezydent podziękował zarówno mieszkańcom Niemiec Wschodnich za ich odwagę przeciwstawienia się dyktaturze *SED*, jak też innym państwom, które przyczyniły się znacząco do ostatecznego upadku NRD; słowa te skierował głównie do Polski, Węgier, Czech i Słowacji, a także Rosji Michaiła Gorbaczowa i Stanów Zjednoczonych Ronalda Regana.
5. W wielu wystąpieniach odnoszono się do sytuacji obecnej, wskazując na pewne analogie i niepokojące zjawiska, mogące doprowadzić do zaprzepaszczenia wartości i zdobyczy demokracji, o które walczono.
6. Położono duży nacisk na konieczność wyciągania wniosków z przeszłości i na konsekwencje, do jakich prowadzą szykany, nagonki i polityka odgradzania bądź wykluczania innych; uznano je za działania będące zagrożeniem dla demokracji.

Tezy zawarte w tekście wyrażają jedynie opinie autorki.

Maria Wagińska-Marzec - dr, germanista, pracownik Instytutu Zachodniego, zainteresowania badawcze: kultura w zjednoczonych Niemczech, polsko-niemieckie stosunki kulturalne.